

- 40 Szelaḡowski A. Historia Powszechna. T.II. – s.11.
41 Brückner A. Tysiąc lat kultury polskiej. T.I. / A. Brückner. – Paris: Księgarnia polska w Paryżu, 1930. – s.1107.
42 Konopczyński. Dzieje Polski nowożytnej. T. II. – s.191.
43 Там само. – s.192.
44 Brückner A. Tysiąc lat kultury polskiej. T.I. – s.1106.
45 Lewicki K. Sprawa Unji Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczpospolitej. – s.4.

SUMMARY

Taras Hrynevich

BREST CHURCH UNION OF THE INTERPRETATIONS OF THE POLISH HISTORIANS OF THE INTERWAR TIME

The article analyzes the views of Polish historians of the interwar period to the problems of history of the Brest Church Union. We study the coverage of the genesis of the idea of union and of its conclusion, estimates of association of churches in the history of the Ukrainian and Polish peoples.

Key words: union, Orthodoxy, Catholicism

Ганна Охріменко,

викладач Національного університету «Острозька академія»

ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКА ПОЛЕМІКА КІНЦЯ XVI СТ. ЩОДО МОРАЛЬНО- РЕЛІГІЙНИХ ПРОБЛЕМ В УМОВАХ УКЛАДАННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ 1596 Р.

**(на прикладі творів «Про єдність Церкви Божої
під одним пастирем» Петра Скарги
та «Апокрисис» Христофора Філалета)**

Розглядаються основні морально-релігійні проблеми, що висвітлюються у православно-католицькій полеміці кінця XVI ст. в умовах укладання Берестейської унії 1596 р. Здійснюється аналіз творів Петра Скарги та Христофора Філалета на предмет наявності основних моральних передумов та результатів укладення унії між Римським престолом і Православною церквою в Речі Посполитій.

Ключові слова: полемічна література, Берестейська унія, морально-релігійна криза.

Ідейно-тематична, жанрова та діалогічна специфіка полемічної літератури кінця XVI ст. залишається одним з найцікавіших проблемних питань для дослідження у галузях філософських, філологічних та історичних наук. Окрім цього, православно-католицька полеміка післяберестейського періоду є яскравим джерелом інтенсивного діалогу щодо релігійно-моральної кризи

Київської митрополії в Речі Посполитій. На відміну від сучасних умов існування українського православ'я на засадах відокремлення Церкви та держави, в XVI ст. Церква була невід'ємним атрибутом державності, її постійним інститутом. Тому історична ретроспектива основних моральних проблем у релігійній сфері дає змогу простежити моральну кризу в цілому на українських землях у період перебування їх у складі Речі Посполитої. Корумпованість у системі відносин «держава-Церква», малоосвіченість церковної верхівки, уникнення відповідальності перед громадою та порушення прав вільного вибору віросповідання є головними темами для обговорення визначними православними та католицькими полемістами кінця XVI ст. в умовах прийняття Берестейської унії 1596 р. Аналіз творів полемічної літератури післяберестейського періоду на наявність морально-релігійних проблем та аргументації полемістів у спробах їх вирішення визначає актуальність цієї статті.

Її метою є дослідження православних та католицьких полемічних творів кінця XVI ст. («Про єдність Церкви Божої під одним пастирем» Петра Скарги та «Апокрисис» Христофора Філалета) на предмет характеристики основних морально-релігійних проблем у час прийняття Берестейської унії 1596 р.

Вплив Берестейської унії на розвиток полемічної літератури вивчається як вітчизняними, так і іноземними дослідниками. Серед сучасних українських науковців варто згадати Л. Тимошенка, Н. Поплавську, Я. Стратій, М. Харишина, О. Циганок, Н. Яковенко. Ґрунтовними є праці російських вчених Б. Флорі та М. Дмитрієва.

У сучасній історіографії Берестейська унія та її генеза розглядаються як складний комплекс внутрішніх процесів українсько-білоруського православ'я другої половини XVI ст., «які були складовою частиною епохальних подій європейської християнської історії»¹.

Деякі історики, наслідуючи думки радянської історіографічної школи, яка сповідувала народницький дух першої половини XX ст., вважають, що акт укладання Берестейської унії – це тотальна полонізація українського народу. Теза про те, що унію нібито примусом насаджено Православній церкві спільними зусиллями Риму, єзуїтів, польського духовенства та правлячих кіл Речі Посполитої, була домінуючою більше сотні років. Унія подавалася як закономірне продовження «одвічної» експансії католицизму, непримиренної боротьби католицизму з православ'ям; як явище, що завдало величезної шкоди українсько-білоруському суспільству, тож «в силу специфічних умов суспільного та ідеологічного порядку українське красне письменство XVI–XVII століть було найактивнішим учасником боротьби проти засилля католицизму та уніатства на Україні як засобу соціального й національного поневолення трудового народу»².

Більшість українських і білоруських істориків, які належать до Греко-католицької церкви, та їхніх польських і західноєвропейських колег мають думку, цілком протилежну до своїх російських опонентів. З погляду цієї історіографічної традиції, унія була благодотворним для України та Білорусі явищем, яке завершило багатовікове попереднє зближення місцевої Православної церкви з Римом і було зреалізоване узгодженими зусиллями православних і католиків³.

У 90-х роках XX ст. погляд на причини укладення Берестейської унії дещо змінився, втративши свою цілковиту однобічність⁴. Зокрема, Н. Яковенко вважає, що унія в правовому плані була актом цілком парламентарним, тому визначення її як «захоплення» не має ні юридичної, ні логічної підстави. Ніякої колонізації українського народу, на переконання вченої, «насправді не було». «Історіографічний міф про тотальний колонізаційний похід польського етнічного елемента на Україну при ближчому розгляді виявився помилкою»⁵. Американський учений українського походження В. Жила називає Берестейську унію 1596 р. «революційною подією в тодішньому релігійному житті», яка змусила православних «перейти до боротьби з унією та зайняти тверде консервативне становище». Їхня боротьба привела до «загального культурного піднесення, а найголовніше – до піднесення національної свідомості, що згодом відіграла головну роль в українському національному відродженні кінця XVI й початку XVII сторіч»⁶.

Російські дослідники Берестейських соборів 1590-х рр. Б. Флора та М. Дмитрів підкреслюють необхідність цієї унії для здійснення глибоких та масштабних перетворень у внутрішньому житті Православної церкви, спрямованих на максимальне незалеження ієрархії від мирян і державної влади, зміцнення авторитету єпископів усередині Церкви, різку активізацію освітньої та просвітницької діяльності, посилення внутрішньої церковної дисципліни⁷.

На думку М. Харишина, Берестейська унія з Римом мала ліквідувати церковний розлад у Київській митрополії; припинити процес окатоличення й ополчення українського народу та сприяти пробудженню національної свідомості; захистити українську мову як найважливішу національну ознаку; створити передумови для появи національної інтелігенції. Формальне зрівняння в правах з католиками відкривало для українського духовенства можливість здобувати середню та вищу освіту. Врешті, унія оцінювалася польським урядом та Папським престолом як реальний шанс розширити сфери впливу Католицької церкви, стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Речі Посполитій⁸.

З іншого боку, Католицька церква також потребувала допомоги православного світу. Унія Церков в кінці XVI ст. стала можливою завдяки зміні ставлення до православних зі сторони католицького єпископату Польщі й Литви і папської курії. Після розколу католицької Європи в епоху Реформації Папський престол був життєво зацікавлений у збільшенні числа своїх прихильників у будь-якій європейській країні, в т. ч. у Речі Посполитій.

Разом із західноєвропейським польський католицизм під кінець XVI ст. почав набувати нової сили і нової подобі. Під впливом боротьби з протестантизмом, він набирає таких характерних рис: внутрішня дисциплінованість і релігійна переконливість, яка досягалася завдяки мобілізації традиційних і нетрадиційних методів впливу на релігійну свідомість та уяву вірних (оновлений культ ікон і реліквій, релігійні процесії та паломництво, друкована та усна полеміка й пропаганда, поширення колегій, поліпшення традиційних форм освіти та пастирської роботи тощо).

Коли говорять про формування програми унії в католицькому середовищі Польщі в другій половині XVI ст., то зазвичай посилаються на С. Гозія, Б. Гербеста

та А. Поссевіно. Вважається, що першим у другій половині XVI ст. проект регіональної унії сформулював лідер польського католицизму кардинал С. Гозій, а у 1580–1590-х рр. ідею регіональної унії Церков пропагував папський легат єзуїт А. Поссевіно, який оптимістично розглядав її як засіб навернення всього православного Сходу⁹.

Натомість найбільшою мірою кореляція між тим, що можна назвати «духом» католицької реставрації, та увявленнями про унію з православ'ям проступає в унійній програмі-творі Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем» («O jedności kościoła bozego pod jednym pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu...») (1577 р.). Перше видання цього твору польський єзуїт присвятив князеві Костянтинові Острозькому, чим спровокував активну анти-унійну діяльність князя, а також загальний розвиток полемічного письменства. Друге видання трактату (1590) було присвячене королю Сигизмундові IV. У 1577 р. перелік «єресей», в яких Скарга звинуватив православ'я, складався з 19-ти пунктів. У другому виданні окремі звинувачення було знято.

Проаналізувавши програмний полемічний твір Петра Скарги, можна виділити декілька позицій морально-релігійного плану, що обґрунтовують необхідність укладення унії:

1. Вищість Католицької церкви, примат та безгрішність папи римського. Вищість католицької віри і Церкви для П. Скарги безсумнівна й аксіоматична, тому завданням унії, за його словами, є не примирення, а повернення православних під главенство папи. Примат папської влади доводить також теза про характер видимої Церкви – централізованої, дисциплінованої та уніфікованої: пастирем істинної й видимої Церкви є не лише невидимий Христос, а й його видимий намісник – римський першосвященик: «Без одного, видимого пастиря нероз'єднаної і Вселенської Церкви єдність, лад і церковний мир не можуть бути збереженими»¹⁰.

2. Заперечення вільного вибору віросповідання та самостійного трактування Святого Письма. З притаманною йому ретельністю Петро Скарга пояснював згубність протестантизму та вибору віросповідання: «Адже кожна секта, зберігаючи при собі свою впертість, наступає на інші і ніколи не мириться з ними, в одному тільки й сходяться вони, [так] це в боротьбі з Римським костелом. Чи не це ознака, що вони не можуть протистояти папі, як і сніг не може вистояти проти сонця? Це є єдина Церква, яка винищує будь-яку єресь, утримує своїх дітей у твердій відданості собі і яка рішуче не допускає жодних поділів, це та Церква, що, зневажаючи людські вигадки, стверджує людей на єдиній істинній вірі... Ця Церква є істинна! Вона мати всього християнства!»¹¹. Другу тезу – про недопустимість самовільного трактування Святого Письма – полеміст аргументує прикладом: оскільки сам Христос з людьми не спілкується, а зрозуміти самостійно, незалежно від незаперечного авторитету, зміст письма неможливо, то немає і шляху для досягнення істинної віри, якщо шукати її безпосередньо в Письмі та в Христа¹².

3. Питання про обряди. Петро Скарга не надавав великого значення розходженню в обрядах, на відміну від догматики та еклезіології, і власне в

доктринальних та організаційних питаннях вимагав уніфікації, даючи згоду на плюралізм обрядовості. Обряди і церемонії – це те, «від чого віра не залежить», «з чим і без чого віра може бути істинною»¹³. Натомість розходження в догматиці та віровченні – це ересі, які можуть і повинні бути поборені внаслідок унії.

4. Питання неосвіченості православних та заперечення вживання церковно-слов'янської мови. Петро Скарга серед переваг, які дасть унія, називав подолання неосвіченості руського духівництва, яка є причиною багатьох помилок. Полеміст писав, що русини обдурені греками, котрі разом з вірою не передали їм грецької мови і шкільництва. Тим часом лише дві мови – грецька і латинська – поширюють святу віру і науки, бо вони не змінюються, мають свої граматики і словники: «Не було й не буде на світі жодної академії і колегії, де б навчали і розуміли теологію, філософію та інші вільні науки іншою мовою. Із словенської мови, яку до того ж майже ніхто добре не розуміє, ніхто ніколи не стане вченим, і це є джерелом безкінечних помилок»¹⁴.

5. Заперечення одруження священників та активної ролі мирян у церковному житті. Запровадження celibату, на переконання Скарги, має стати вирішальним засобом у перебудові життя й діяльності українсько-білоруського духовенства, зробити його носієм реформ всієї Церкви. Внутрішня церковна дисципліна можлива лише за умови кардинального посилення незалежності ієрархії від мирян і державної влади та зміцнення авторитету єпископів усередині Церкви через активізацію освітньої та просвітницької діяльності¹⁵.

Оцінка православних Петром Скаргою має двоякий характер. З одного боку, він розуміє, що православні «схизматики» – це не зовсім те саме, що еретики, протестанти, антитринітарії та представники нехристиянських конфесій. З іншого боку, дух войовничого католицизму посттридентської доби спонукає його до безкомпромісної кваліфікації православних як еретиків. Внутрішнім переконанням полеміста більше відповідав погляд на православних як на відступників від християнства, котрі успадкували від греків неправильну віру та мову, що заважає їм отримати належну освіту.

На думку Н. Поплавської, полемічна публіцистика післяберестейського періоду характеризувалася яскравим діалогічним аспектом, який передбачав наявність кількох поглядів на одну проблему¹⁶. Тому у відповідь на католицький полемічний твір Петра Скарги було написано чимало творів у православному таборі, зокрема «О единой истинной православной вере и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распрострися» (1589) Василя Суразького та «Ключ царства небесного» (1587) Герасима Смотрицького. Та найбільш вражаючим твором-відповіддю на трактат Петра Скарги був «Апокрисис, або відповідь на книжки про Берестейський собор, від імені старожитньої релігії грецької, через Христофора Філалета нашвидку подана» (ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ, або odpowiedź na książki o Synodzie Brzeskim imieniem ludzi starożytnej religii Greckiej, przez Christophora Philaletha w porywczą dana) (1598).

Христофор Філалет – це псевдонім (з грецької «Христоносець Правдолюб») релігійного і культурного діяча, представника Острозького культурно-освітнього осередку. Дослідники вважають, що за цим псевдонімом ховався Мартин

Броневський, син Прокопа Броневського, реформатора з Великопольщі, близького до Чеських Братів. М. Броневський народився у другій половині XVI ст., був протестантом, мав чин королівського секретаря, вибирався послом до сейму від Київщини. Перебував у тісних взаєминах із князем К. Острозьким, його довіреною особою в стосунках з головою литовських реформаторів Кшиштофом Радзивілом. Православний мислитель з чітко вираженою реформаційною спрямованістю, Христофор Філалет схилився до об'єднання православних і протестантів у боротьбі з католицькою експансією – у 1599 р. організував з'їзд православних та протестантів; мав контакти з константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом. У 1632 р. був делегатом для ревізії «скарбу коронного». Автор латиномовної книги «Опис Тартарії» (1595)¹⁷.

В «Апокрисисі» Христофор Філалет у словесному «поєдинку» зі своїм опонентом користується логічним методом полеміки, намагаючись збагнути розуміння супротивником тієї чи іншої суперечливої проблеми і, виділивши в ній основне ядро, формулює її для себе і своїх читачів окремою чіткою тезою чи питанням.

Основними аргументами на захист православ'я та заперечення унійної програми Петра Скарги Христофор Філалет визначає такі морально-релігійні проблеми:

1. Користолюбство представників Папського престолу у справі володіння церковними землями та майном. На противагу тезі Скарги про дисциплінованість, уніфікованість та істинність єдиної Католицької церкви, Філалет порушує проблему користолюбства римських католиків та папи римського, зокрема зазначаючи: «... папам, їхнім милостям, котрі, згідно з наукою свого римлянина Цицерона, справляють: «Там працю кладуть, звідкіля оздоби й пожитку сподіваються» [...] маємо взяти за вельми підозрілу ту їхню інтенцію, якою нас до з'єднання із Римським престолом приводять. Бо чого іншого вони більше в пасінні овечок шукають над пожитки свої? [...] ані жодні гріхи й провини не вадили жодній з їхніх овечок до спільності костельної. Одне тільки: хто у відданні податків, їм належних, не залишився, згідно з їхнім реченням, був добрий християнин, добрий католик, святобликий чоловік! А затримав десятину, чи безбожним, чи клятим, чи шайтанові відданим кожен такий зараз залишався»¹⁸.

2. Віротерпимість і вільне віросповідання. За словами Христофора Філалета, не можна змушувати людину вибирати ту віру, яка не є прийнятною для неї. Людина має бути відповідальною за свій вибір і нести відповідальність лише за те, що вона вчинила, а не за те, що нав'язали їй інші, навіть з добрим наміром: «Нехай, ваші милості, зрушить вас заувага, що хоча б ви зичили нам відступитися від віри нашої, а ми є людьми, а не скотами, і з ласки Божої людьми вільними, на яких коли б щось через силу та примус зміг би вимучити, даремно собі той щось сподівається! [...] Нічого не є так добровільне, як набоженство та віра, так само й примус до неї і найбільший її ні в кому не сотворить, тільки позверхню облуду, що наслідуює віру, а Господу Богу вельми мерзку...»¹⁹.

3. Криза освіченості православної церковної верхівки. Тут Філалет частково погоджується з Петром Скаргою щодо низького рівня моральної освіченості

деяких представників православної духовної знаті. Зокрема у своєму творі Христофор Філалет пов'язує проблему «блуду» з розповсюдженням непристойних книг для кліру та з корупційними тенденціями серед вищого духовенства: «Ми сподівалися відтак, що поїздка до Рима мала б [...] справити на добре, але, замість поправи життя, приніс звідтіля його милість, разом із тією недотлілою єдністю, безсоромні книги, наповнені надто розпутними фігурами». Та ще більше тривожить полеміста проблема зрадництва: «Ліпше би того лякатися, який, відступивши від старожитної правди спасівної віри і свого справлення церковного, пристає до тих багатозмислених блудів, яких чим більше будуть поправляти, тим гірше те буде валитись»²⁰.

Отже, в полемічній суперечці між православними та католиками зіткнулися дві різні системи поглядів на Церкву та значення унії для неї. В дискусіях про примат пап у Вселенській церкві, про моральну неосвіченість вищого православного духовенства, про вибір віросповідання та обряду в Православній церкві виявилися дві системи есхатологічних уявлень, які в XVI ст. вже глибоко вкоренилися в західній та православній культурних традиціях. Це, своєю чергою, унеможлилювало для католиків і православних їхнє порозуміння через перехід від взаємних монологічних викриттів до продуктивного діалогу.

- 1 Тимошенко Л. Спірні питання історії Берестейської унії [Текст] / Л. Тимошенко // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст.» (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.): доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 53.
- 2 Микитась В. Л. Українська література в боротьбі проти унії: дослідження [Текст] / В. Л. Микитась; рец. В. Ю. Бичатін, І. І. Минович, П. П. Хропко. – К.: Вид. худ. л-ри «Дніпро», 1984. – С. 7.
- 3 Дмитрієв М. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. [Текст] / М. Дмитрієв // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: матеріали Перших «Берестейських читань» (Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р.) / ред. Б. Гудзяк; співред. О. Турій. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1995. – С. 39-40.
- 4 Тимошенко Л. Спірні питання історії Берестейської унії. – С. 57.
- 5 Яковенко Н. Зрадливій перевертень чи цементуючий фермент нації? [Текст] / Н. Яковенко // Наше минуле: журн. незалежної історичної думки/за ред. С. Білоконя. – К.: Вид-во М. Коця, 1993. – № 1. – С. 186.
- 6 Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – початку XVII сторіч [Текст] / В. Жила // Збірник праць Ювілейного конгресу. – Мюнхен, 1988-1989. – С. 182.
- 7 Флоря Б. Н. Брестские синоды и Брестская уния [Текст] / Б. Н. Флоря // Славяне и их соседи. – М., 1991. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века. – С. 73-74; Дмитрієв М. Концепції унії... – С. 41.
- 8 Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569-1596 рр.) [Текст] / М. В. Харишин // Український історичний журнал: наук. журн. Інституту історії України НАН України / гол. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 1996. – Липень-серпень. – № 4 (409). – С. 32.
- 9 Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. [Текст]: монография / М. В. Дмитриев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – С. 272.

- 10 Там же. – С. 285.
- 11 Дмитрієв М. Концепції унії ... – С. 52.
- 12 Там само. – С. 48.
- 13 Там само. – С. 51.
- 14 Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVII ст. [Текст] / О. Циганок; рец. : чл.-кор. НАН України Д. С. Наливайко, д-р філол. наук М. Сулима; від. ред.: чл.-кор. НАН України О. Мишанич. – К.: Пед. Преса, 1999. – С. 39-56.
- 15 Дмитрієв М. Концепції унії... – С. 54.
- 16 Поплавська Н. М. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.: сучасна рецепція та реінтерпретація [Текст]: автореф. дис... д-ра філолог. наук: 10.01.08 – журналістика / Н. М. Поплавська; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – К., 2008. – С. 6.
- 17 Стратій Я. Христофор Філалет: біографічна довідка [Електрон. ресурс] / Я. Стратій. – Режим доступу: [www.http://izbornyk.org.ua/fdm/fdm62.htm](http://izbornyk.org.ua/fdm/fdm62.htm).
- 18 Христофор Филалет. Апокрисис албо Отповѣдь на книжки о съборѣ Берестейском... // Русск. ист. библиотека. Памятники полемической лит-ры в Зап. Руси. – СПб., 1882. – Т. 7. – Кн. 2; Апокрисис, або відповідь на книжки про Берестейский собор, від імені старожитньої релігії, через Христофора Філалета нашвидку подана / пер. В. Шевчука. – [www.http://litopys.org.ua](http://litopys.org.ua).
- 19 Там же.
- 20 Там же.

SUMMARY

Ganna Okhrimenko

The Orthodox and Catholic polemic of end of the XVI century about moral and religious problems the conclusion of The Brest Church Union with Rome in Petro Skarga's «Pro edynyst Cerkvy Bozhoi pid edynnym pastyrem» and Khrystofor Filalet's «Апокрисис» In article the author considers the main moral and religious problems which described on the Orthodox and Catholic polemics treatises of the end of XVI century. The author analyzed the moral and religious reasons and results the conclusion of The Brest Church Union with Rome in the Peter Skarha's and Khrystofor Filalet's researches.

Key words: the polemic literature, the Brest Church Union with Rome, moral and religious crisis.